

6. Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: Закон Республики Беларусь № 200-3 от 31 мая 2003 г. URL: <http://www.levonevski.net/pravo/norm2013/num44/d44244.html>.

7. О государственной поддержке молодежных и детских общественных объединений в Республике Беларусь: Закон Республики Беларусь № 305-3 от 09 ноября 1999 г. URL: <http://pravo.newsby.org/belarus/zakon1/z445.htm>.

8. О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей: Закон Республики Беларусь № 7-3 от 29 декабря 2012 г., URL: http://belzakon.net/Законы/Закон_РБ_О_государственных_пособиях_семьям_воспитывающим_детей.

9. О государственных социальных льготах, правах и гарантиях для отдельных категорий граждан: Закон Республики Беларусь № 405-3 от 13 июля 2012 г. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby/zakon/zakb0040.htm>.

10. О дополнительных мерах по государственной защите детей в неблагополучных семьях: Декрет Президента Республики Беларусь № 18 от 24 ноября 2006 г. URL: <http://www.newsby.org/news/2006/11/24/text12505.htm>.

11. О здравоохранении: Закон Республики Беларусь № 426-3 от 10 июля 2012 г. URL: <http://med-info.ru/content/view/1290>.

12. Семья. URL: <https://studfiles.net/preview/2299225/page:37/>.

13. Трудовой кодекс Республики Беларусь № 238-3 от 08 января 2015 г. принят Палатой представителей 8 июня 1990 г., одобрен Советом Республики 30 июня 1990 г.: в ред. закона Респ. Беларусь от 29 июня 2006 г., 138-З. ЭТАЛОН. Законодательство Республики Беларусь. Минск, 2017.

14. Целуйко В.М. Психология современной семьи: кн. для педагогов и родителей. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2006. 287 с.

БОГДАН Д. М.,

аспірант відділу аспірантури

і докторантури

(Національна академія Служби безпеки
України)

УДК 351.746.1

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано основні проблемні питання реформування Служби безпеки України. Наголошено, що процес її реформування тісно пов'язаний із внутрішньо політичною ситуацією в країні, зовнішньою агресією, інтеграцією в європейське середовище та співпрацею з НАТО. Автором надаються окремі пропозиції щодо нових підходів до запровадження європейських стандартів у діяльності Служби безпеки України.

Ключові слова: європейська інтеграція, національна безпека, протидія зовнішньому агресору, реформування Служби безпеки України.

В статье проанализированы основные проблемные вопросы реформирования Службы безопасности Украины. Отмечено, что процесс её реформирования тесно связан с внутривнутриполитической ситуацией в стране, внешней агрессией, интеграцией в европейскую среду и сотрудничеством с НАТО. Автором представлены отдельные предложения, касающиеся новых подходов

к внедрению европейских стандартов в деятельности Службы безопасности Украины.

Ключевые слова: европейская интеграция, национальная безопасность, противодействие внешнему агрессору, реформирование Службы безопасности Украины.

The article analyses the main problematic issues of reforming the Security Service of Ukraine. It is emphasized that the process of reforming is closely connected with the internal political situation in the country, external aggression, integration into the European environment and cooperation with NATO. The author presents several proposals concerning new approaches as to the implementation of European standards in the activities of the Security Service of Ukraine.

Key words: European integration, national security, counteraction to the external aggressor, reforming the Security Service of Ukraine.

Вступ. Дієві органи державної безпеки – це інструмент надійного захисту законних інтересів держави і прав громадян, який не дозволяє зовнішнім ворогам дестабілізувати країну зсередини. В Україні прагнуть створити збалансовану спецслужбу нового зразка, яка б ефективно виконувала покладені законом завдання, а її діяльність була б гармонізована з роботою європейських спецслужб.

Наразі частина території України тимчасово окупована зовнішнім агресором. Оперативна обстановка динамічно і глибоко змінюється, зокрема в окремих районах Донецької і Луганської областей трансформуються загрози національній безпеці України. За таких обставин військово-політичне керівництво України очікує від Служби безпеки України (далі – СБУ) ефективної протидії розвідувально-підривній діяльності противника, вживання активних контррозвідувальних заходів для стримування агресії та протидії диверсійно-терористичній діяльності Російської Федерації (далі – РФ). Водночас, виконуючи міжнародні зобов'язання, Україна має продовжити поетапне реформування сектору безпеки та його суб'єкта – СБУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові напрацювання із зазначеної теми, як правило, відображають суто внутрішній відомчий підхід та опубліковані у виданнях з обмеженим доступом, що унеможлиблює використання таких праць широким колом науковців. Це зменшує їхню роль у розумінні зазначеної тематики суб'єктами законодавчої ініціативи, посадовими особами й фахівцями, які беруть участь в реформуванні СБУ.

Дослідженню концептуальних засад та оптимізації напрямів реформування СБУ присвятили свої праці О. Литвиненко, І. Мусієнко, О. Ткач, М. Чеховська та ін. Проблеми реалізації реформи сектору безпеки на практичному рівні аналізували А. Бодрунов, А. Полях, В. Пилипчук, О. Ткачук та інші. Крім того, зазначена тематика актуальна й для науковців провідних дослідних і аналітичних установ, зокрема В. Горбуліна, О. Мельника, В. Паливоди, М. Сунгуровського та експертів громадських організацій Д. Бібен, Д. Васильєва, А. Віннікова, С. Коваленка, К. Пряжиної та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття окремих проблемних питань реформування СБУ та подання пропозицій щодо нових підходів до запровадження європейських стандартів у роботі державного правоохоронного органу спеціального призначення.

Результати дослідження. Діяльність СБУ в сучасних умовах пов'язана з важливими завданнями, що полягають у запобіганні новим загрозам національній безпеці та розробленні ефективних заходів протидії зовнішньому агресору. Ті загрози, які були актуальними в 2015–2016 рр., уже зазнали змін. Гібридна війна набирає обертів, тому це потребує від національної спецслужби вживання нових наступальних заходів, оскільки система протидії, що є сталою і не повністю враховує перебіг подій, стає вразливою й малоефективною. Діалектика протидії зовнішньому агресорові та зростання розвідувально-підривної активності

спеціальних служб противника спонукає СБУ оперативно генерувати рішення про необхідність оптимізації організаційно-штатної структури, посилення контррозвідувальних та антитерористичних заходів, а також унесення відповідних коректив у відомчі нормативні акти та ініціювання вдосконалення законодавства у сфері національної безпеки.

Водночас, зважаючи на такий складний стан безпеки в Україні та країнах, які межують з нею, СБУ необхідно забезпечувати захист державної безпеки від зовнішніх та внутрішніх загроз, а Україні (як частині міжнародної спільноти) важливо разом з іноземними партнерами продовжувати розпочату реформу національної спеціальної служби.

Сьогодні підготовка оновленої Концепції реформування СБУ та план щодо її реалізації триває. Відповідно до цих документів, основними напрямками реформування СБУ є такі: «...законодавче розмежування роботи служби з іншими правоохоронними органами України; позбавлення СБУ невластивих їй функцій; удосконалення демократично-цивільного контролю; кадрова оптимізація; розширення співпраці СБУ з міжнародними відомствами; зменшення обсягів залучення СБУ в досудовому розслідуванні» [1].

Упроваджувати зазначені зміни планували у два етапи. Протягом першого етапу (2016–2017 рр.) заплановано розробити та внести на розгляд Верховної Ради України оновлений проект Закону України «Про Службу безпеки України», а також зміни в доповнення до нормативних та законодавчих актів, що визначають завдання, структуру, статус, основні засади діяльності підрозділів СБУ та розмежовують її повноваження з іншими суб'єктами сектора безпеки. Планується також проведення деяких заходів із реформування СБУ, які не потребують змін і доповнень до чинного законодавства України. Під час другого етапу (2018–2020 рр.) мають бути завершені всі заплановані заходи з реформування Служби безпеки України. Крім того, 2020 рік має стати для оновленої СБУ контрольним періодом, коли експерти оцінюватимуть увесь комплекс заходів із реформування, проведених спільно з провідними іноземними експертами в галузі безпеки.

Отже, маємо таку дилему: коли поряд зі стандартами, що регламентовані рекомендаціями Парламентської Асамблеї Ради Європи (№ № 1402, 1466, 1713, 1722, 1755), СБУ повинна забезпечити ефективну роботу (відповідно до вимог Конституції України та чинного законодавства в умовах зовнішньої агресії проти нашої держави). Водночас ми маємо розуміти, що реформа складається з підготовки якісних документів (проектів законів) та відповідного політичного рішення й дотримання усіх процедур щодо їх упровадження.

Основними проблемними питаннями, які стосуються реформування СБУ, на нашу думку, є такі:

1) законодавче розмежування діяльності національної служби з правоохоронними органами України.

СБУ, внаслідок специфічного кола завдань, що належать до її юрисдикції, та її широким можливостей (аналітичних, оперативних, технічних), посідає окреме місце в системі правоохоронних органів України. Це зумовлює те, що повноваження спецслужби також мають бути специфічними. Діяльність спецслужб полягає в аналізі всіх сфер дотичних до безпеки держави й інформаційно-аналітичному забезпеченні органів державної влади та управління в інтересах ефективного проведення внутрішньої і зовнішньої політики; контррозвідувальній протидії розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних і розвідувальних органів; боротьбі з тероризмом; захисті власної конфіденційної інформації та інформації інших державних органів; здійсненні впливу на суспільні процеси з метою дотримання національних інтересів, а також забезпеченні безпеки громадян та стабільності функціонування органів державної влади.

Беручи до уваги такі особливості діяльності, СБУ суттєво виділяється з-поміж інших національних правоохоронних органів. Сьогодні законодавчо закріпленим статусом СБУ є «правоохоронний орган спеціального призначення, який гарантує державну безпеку України» [2].

У Законі України «Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави» визначено, що «правоохоронні органи –

державні органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції відповідно до законодавства» [3]. Наразі більш конкретної дефініції «правоохоронний орган» або вичерпного списку державних органів, які є правоохоронними, законодавство України не має.

Так, Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» дає неповний перелік органів, які, відповідно до мети цього Закону, законодавець визначив правоохоронними [4]. У Законі України «Про основи національної безпеки України» розкрито лише основні ознаки правоохоронних органів [5]. Низка підзаконних нормативно-правових актів також містить переліки таких органів. Деякі установчі документи державних органів містять вказівку на їх правоохоронний статус (наприклад, Положення про державну лісову охорону, затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 976 від 16.09.2009 р.).

Отже, питання статусу СБУ містить певні суперечності і тому під час реформування сектору безпеки потребує законодавчого регулювання. Досвід іноземних партнерів щодо проведення реформ у галузі безпеки та розбудови спеціальних органів указує на те, що існує концептуальне розділення власне спецслужби і правоохоронних органів, до яких належить поліція.

Таким чином, для успішного просування роботи над гармонізацією національного законодавства суб'єкти законодавчої ініціативи (Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів), а також експертне середовище та громадськість повинні визначити не лише статус, правові засади діяльності СБУ, її завдання та функції, а й провести комплексне узгодження чинного законодавства, яке регламентує діяльність правоохоронних органів, суб'єктів безпеки й оборони. Водночас надзвичайно важливо не допустити ситуації, коли перетворення призведуть до зниження ефективності роботи СБУ в умовах зовнішньої агресії та окупації частини території України.

2) позбавлення СБУ функцій, властивих їй як правоохоронному органу, та зменшення обсягів залучення спецслужби в досудовому розслідуванні.

За своїм змістом правоохоронна діяльність СБУ не є односкладовою. Вона містить декілька конкретних напрямів (функцій), які не властиві класичним спеціальним службам: досудове розслідування кримінальних правопорушень, які належать до компетенції СБУ, розкриття злочинів, пов'язаних з корупцією та організованою злочинною діяльністю та у сфері управління й економіки. Серед інших до правоохоронних функцій традиційно належить також оперативно-розшукова діяльність. Сьогодні в цих аспектах СБУ є правоохоронним органом. Викликає серйозне занепокоєння той факт, що позбавлення СБУ окремих повноважень, насамперед, проведення оперативно-розшукової діяльності чи функції боротьби з корупцією, без відповідного коригування функцій інших правоохоронних органів або лише з механічним перенесенням до їх повноважень колишніх повноважень СБУ, призведе до загального зниження ефективності правоохоронної системи України. На наш погляд, основним критерієм ефективності реформи національної спецслужби має стати уникнення дублювання функцій та взаємодоповнюваність дій суб'єктів правоохоронної діяльності.

Звернемо більше уваги на те, що в процесі реформування СБУ неодноразово розглядалося питання позбавлення її функції досудового розслідування. Це питання часто порушували як незалежні експерти, так і суб'єкти політичного процесу. Акцентуємо увагу на тому, що, з одного боку, декларувалася ідея повного позбавлення повноважень з проведення досудового слідства як СБУ, так і інших силових структур в межах визначеної законом підслідності, залишивши його лише в компетенції прокуратури. З іншого боку, висловлюються думки про те, що розосередження слідчих підрозділів у структурах кількох правоохоронних органів відповідає вітчизняним процесуальним традиціям і є перевіреним часом, а встановлення їхньої спеціалізації, відповідно до профілю правоохоронного органу, у якому вони діють, підвищує ефективність та результативність їх роботи [6].

Уважаємо, що одним із шляхів реформи СБУ є подальша поступова оптимізація повноважень спецслужби, що стосуються передання повноважень щодо проведення

досудового розслідування злочинів (деяких посадових злочинів, злочинів, скоєних організованими злочинними угрупованнями) до підслідності інших органів досудового розслідування – Національної поліції, Національного антикорупційного бюро України.

3) затримання і тимчасове тримання осіб у слідчих ізоляторах.

Окремі експерти та громадські діячі вважають, що СБУ не повинні надаватися такі поліцейські функції, як можливість проводити затримання, допити та деякі інші (котрі є каральними), оскільки це може призвести до надмірної концентрації повноважень в одному державному органі.

Як було зазначено вище, СБУ належить до системи органів досудового розслідування та має право на затримання підозрюваних, ізоляцію їх у місцях тимчасового утримання, проведення обшуків, допитів тощо. Окремі колишні слідчі ізолятори залишаються в розпорядженні СБУ, але вже з іншим статусом – ізолятор тимчасового утримання, у якому дозволено тримати осіб під вартою до десяти діб.

На нашу думку, повна ліквідація таких ізоляторів є не доцільною. Зважаючи на те, що планується позбавити СБУ низки правоохоронних функцій, боротьба зі злочинами проти основ національної безпеки і терористичними злочинами залишиться у її підслідності. Тому саме СБУ й надалі затримуватиме осіб, яких буде підозрювати в терористичній діяльності або скоєнні злочинів проти національної безпеки.

Отже, рішення щодо порушеного питання має прийматись виважено, на основі ґрунтовного аналізу всіх аргументів. Водночас законодавець може, не відмовляючись від реалізації в перспективі, зазначених Рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи, відкласти їх (у частині затримання і тимчасового тримання осіб в ізоляторах СБУ) на певний час, з огляду на нинішню ситуацію в країні й різке зростання загроз національній безпеці України, яке відбулось протягом останніх трьох років.

Варто зазначити, що з метою законодавчої легалізації установ попереднього ув'язнення СБУ та процедури затримання у Верховній Раді України зареєстровано законопроект № 6521 від 26.05.2017 р., який передбачає внесення відповідних змін до Законів України «Про попереднє ув'язнення» та «Про Службу безпеки України». Так, згідно з проектом закону № 6521 СБУ, її органи і співробітники для виконання покладених на них обов'язків мають право затримувати осіб на підставах, у порядкух та на строки, визначені Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення. Ізолятори СБУ належать до установ для тримання осіб, щодо яких запобіжним заходом обрано тримання під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт [7].

4) удосконалення демократичного цивільного контролю за діяльністю СБУ.

Під час Міжнародної конференції «Сектор цивільної безпеки: перебіг і виклики реформ» (29–30 березня 2017 р., м. Київ) учасники визначили низку проблем, що заважають налагодити нагляд громадськості за правоохоронними органами. Ними також зауважено, що є взаємна недовіра між громадянським суспільством та правоохоронними органами, яка пов'язана не лише з випадками непрофесійних дій відомств, але також із сумнівною діяльністю громадських організацій. Так, окремі з останніх використовують інструментом гібридної війни проти українського суспільства, українського розвитку та євроатлантичної інтеграції [8].

Автор поділяє думку громадських експертів у галузі безпеки та оборони про те, що неправомірні дії деяких співробітників СБУ, під час виконання покладених завдань, є деструктивними та підривають довіру суспільства до національної спецслужби. Водночас вважаємо, що окремі випадки непрофесійної діяльності співробітників не впливають на ефективну роботу органів державної безпеки загалом. До того ж стандарти контррозвідальної та антитерористичної діяльності СБУ засновані на найважливіших етичних нормах професії контррозвідника, зокрема на неупередженості, чесності, справедливості, балансі та глибокому усвідомленні норм права. Застосування цих норм формує рівень довіри громадян до СБУ загалом, а в умовах зовнішньої агресії, окупації частини території нашої держави, збройного

конфлікту на Донбасі та гібридної війни він є запорукою успішної протидії ворогові. Як спеціально уповноважений орган державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності та головний орган у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, СБУ не може дозволити собі втратити довіру українських громадян.

Зважаючи на зазначене, пропонуємо новий підхід до реформи СБУ – поступової оптимізації громадського нагляду. З огляду на завдання, які покладені на СБУ із захисту законних інтересів держави та прав громадян, поряд із президентським контролем, із дотриманням порядку обігу службової інформації запровадити належний парламентський та демократичний цивільний контроль. Останній буде ефективним, коли громадськість визначить певного конкретного суб'єкта, який наглядатиме за діяльністю СБУ.

5) структурна та кадрова оптимізація.

Зміни в роботі СБУ тривають уже кілька років. У березні 2016 р. Президент України затвердив Концепцію розвитку сектора оборони та безпеки України. Відповідно до зазначеного документа, СБУ повинна підготувати концептуальні та програмні документи для реформування.

Протягом цього часу продовжується оптимізація структури відомства. Створено Ситуаційний центр при СБУ, Об'єднаний центр із координації пошуку, звільнення незаконно позбавлених волі осіб, заручників та встановлення місцезнаходження безвісти зниклих у районі проведення антитерористичної операції, Консультативний центр для учасників антитерористичної операції. Також реорганізовано деякі органи та внесено зміни до функціональних завдань окремих підрозділів Департаментів контррозвідки, захисту національної державності, контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, Антитерористичного центру при СБУ та інших. Крім цього, впроваджено нові європейські методики відбору та навчання співробітників спецслужби.

Ще одним достатньо суперечливим питанням щодо діяльності СБУ є її «мілітарний» статус. Під час процесу європейської та євроатлантичної інтеграції іноземні партнери наполягають на доцільності проведення демілітаризації СБУ. Уважається, що військова структура, якою є зараз Служба, не відповідає вимогам сучасності, ускладнює процедуру контролю над нею і є не обов'язковою для виконання нею своїх завдань [9].

Водночас СБУ має чітку спрямованість на імплементацію стандартів спецслужб країн НАТО та європейських підходів до розбудови системи безпеки держави. Той факт, що наразі СБУ очолює військовослужбовець, продиктовано особливими умовами та вимогами сьогодення, хоча іноземні експерти звертають увагу на те, що в більшості провідних країн військових не призначають на політичні посади. У вітчизняному законодавстві поняття «особливий період» трактують так: «...це період, що настає або з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації, або з моменту введення воєнного стану в Україні чи окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій» (розділ I ст. 1 Закону України «Про оборону України»). Зазначений «особливий період» розпочався 17 березня 2014 р., коли був оприлюднений Указ Президента № 303/2014 від 17.03.2014 р. «Про часткову мобілізацію» [10].

Отже, після скасування особливого періоду, що буде затверджено відповідним Указом Президента «Про демобілізацію», та стабілізації ситуації на Донбасі, необхідно переглянути принцип призначення на керівні посади СБУ військовослужбовців, а також на конкурентних засадах наповнити цивільними фахівцями окремі функціональні напрями інформаційно-аналітичного забезпечення, захисту національної державності, контррозвідувального захисту інтересів держави у сфері інформаційної безпеки, оперативно-технічних заходів, оперативного документування, охорони державної таємниці та спецв'язку.

Висновки. На нашу думку, наразі важливим є діалог із громадянським суспільством. Протягом понад трьох років гібридної війни, яку веде зовнішній агресор, СБУ суттєво змінилася. Вона стала і в майбутньому ставатиме більш відкритою для суспільства та громадян. СБУ демонструє результати своєї діяльності, що зрозумілі та доступні (насамперед теле-

бачення, офіційний сайт СБУ, соціальні мережі та електронні засоби масової інформації) пересічному громадянину.

Підхід до впровадження міжнародних правових стандартів у діяльності СБУ має бути інклюзивним і відкритим. Зрештою, необхідна політична воля для прийняття відповідних рішень та інструменти реалізації кращих правових практик. Водночас важливо враховувати сучасну ситуацію всередині держави, зовнішні виклики національної безпеки.

У законодавстві про сферу безпеки має бути низка коригувальних механізмів. Для успішних перетворень, що в подальшому частково змінять функціональні засади діяльності СБУ, слід знайти унікальний оптимальний баланс між рекомендаціями іноземних партнерів та забезпеченням ефективної діяльності СБУ і всіх національних правоохоронних органів.

Для дотримання законності в діяльності СБУ, підтримання політичної стабільності в суспільстві, становлення і розвитку громадянського суспільства, попередження та недопущення порушень конституційних прав і свобод, захисту законних інтересів громадян України вважаємо за доцільне наразі залишити національну спецслужбу у військовому статусі, а поступову заміну військових фахівців на цивільних розпочати лише після остаточної ліквідації зовнішніх загроз Україні, пов'язаних із військовою агресією РФ та окупацією частини території нашої держави.

Напрями подальших досліджень доцільно зосередити на принципах організації дієвого механізму демократичного цивільного нагляду за діяльністю національної спецслужби.

Список використаних джерел:

1. Чому СБУ хочуть відсторонити від боротьби з корупцією? Інформаційне агентство «Правда». URL: <http://pravda.press/chronicle/top/chomu-sbu-khochut-vidstoroniti-vid-borotbi-z-koruptsi-ju--22860/> (дата звернення 26.10.2017).
2. Про Службу безпеки України: Закон України від 25 березня 1992 р. № 2229-XII (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.
3. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України від 19 червня 2003 р. № 975-IV (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст. 366.
4. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3781-XII (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 11. Ст. 50.
5. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV (станом на 26 грудня 2017 р.) / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.
6. Ткач О. І., Сорокін В. В. До проблеми реформування СБУ в контексті євроінтеграції // Український науковий журнал «Освіта регіону»: електрон. версія журн. № 2, 2009. С. 122. URL: <http://social-science.com.ua/article/85> (дата звернення 18.11.2017).
7. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Законів України «Про попереднє ув'язнення» та «Про Службу безпеки України» (щодо функціонування слідчих ізоляторів). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61911 (дата звернення 16.11.2017).
8. Стуканов С. Цивільна безпека: чому громадяни дотепер не довіряють силовикам? ПГО ТПК «Громадське радіо». URL: <https://hromadskeradio.org/ru/news/2017/03/30/cyvilna-bezpeka-chomu-gromadyany-doteper-ne-doviryayut-sylovykam> (дата звернення 14.12.2017).
9. Чеховська М., Ничитайло І., Пічак Н. Напрями оптимізації реформування сектору безпеки України. Всеукраїнський науковий журнал «Право і суспільство»: електрон. версія журн. № 4, частина 2, 2016. с. 64-69. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/4_2016/part_2/13.pdf (дата звернення 26.12.2017).
10. Про часткову мобілізацію: Указ Президента України від 17.03.2014 року № 303/2014, затверджений Законом № 1126-VII від 17.03.2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/303/2014> (дата звернення 26.12.2017).

